

Jaroslav Kolár

Plutarchos a česká pedagogická

Alexandreida ze 16. století

Alexandrovská látka si dobyla v české středověké literatuře významného postavení jednak díky veršovanému zpracování na samém prahu rozvoje písemnictví v národním jazyce,¹ jednak v překladu prozaického alexandrovského románu *Historia de preliis* z druhé poloviny 14. století,² ale i díky celoevropské oblibě Alexandra Velikého jako historické postavy, literárního hrdiny a všemožně užitečného příkladu lidských ctností, marnosti lidského úsilí o světovládu, pomíjivosti světské slávy atd.; v této exemplární funkci se řada jednotlivostí z alexandrovského látkového komplexu promítla do kazatelských exempel³ i do literární a jazykové topiky (pravidelně uvádí Alexandra např. topos "ubi sunt"⁴). Postava Alexandra Velikého se tak stala nepostradatelným článkem kulturního horizontu středověkého vzdělance.

Česká veršovaná Alexandreida nabyla - jak naznačují dochované rukopisné fragmenty - značného rozšíření teritoriálního, ale i pozoruhodné persistence časové: největší ze zlomků, na jehož základě poznáváme "tvář" české Alexandreidy a bez něhož by bylo literárněhistorické poznání památky žalostně chudé, pochází až z 15. století, z doby sto až stopadesát let po vzniku díla. Nicméně už samo veršované zpracování - nehledě k ideovým obsahům, které se do díla promítly - vedlo k tomu, že Alexandreida zůstala záležitostí středověkou; jako veršovaný středověký epos neměla za pozdějšího převládnutí prozaických zpracování e-

pických látek naději na to, že by ji akceptoval v původní podobě literární život 16. století. Prozaický český román o Alexandrovi tuto naději v zásadě měl a díla, s nimiž vytvářel koncem 14. století shodný typ a kontext zábavné prózy, se v literárním životě 16. století více či méně bohatě uplatnila (Kronika trojanská, kroniky o Štilfridu a Bruncvíkovi). Avšak právě u alexandrovského románu tvoří jediné tištěné vydání (v Plzni u Mikuláše Bakaláře 1513), těsně navazující na starší rukopisné podání, poněkud překvapivě závěrečný článek v tradici tohoto zpracování alexandrovské látky; středověký český prozaický román o Alexandru Velikém se nestal živou složkou zábavné četby v 16. století ani pozdějších knížek zábavné četby pro lid, které na ni v převážné většině navazovaly.

Důvod lze spatřovat nejspíš v tom, že v literárních a myšlenkových souvislostech 16. století převládl zájem o Alexandra Velikého jako o postavu historickou nad zájmem o středověkého literárního hrdinu; středověký román, spojující s Alexandrem řadu fantastických dobrodružství, bájných bytostí, zvířat, nadpřirozených jevů atp. v duchu středověkých představ o světě a zejména o jeho vzdálených končinách, ztratil v souvislosti s historickou postavou společenskou rezonanci (podobně fantastická a nadpřirozená dobrodružství nehistorického Bruncvíka - či přesněji: Bruncvíka, jehož historicita nebyla verifikovatelná na základě děl antických autorů - se těšila i dále neutuchající oblibě). Zdrojem poznání Alexandrovy historické tváře, odlišné od jeho prezentace v středověkém románu, se staly patrně spisy antických historiků a dalších autorů, objevené pro tehdejší vzdělance humanistickými edicemi a pře-

klady z řečtiny do latiny.

Růst zájmu o historického Alexandra lze v české literatuře předbělohorského období doložit nejméně dvěma významnými položkami, z nichž pouze jedna je dnes k dispozici; neznámý je Život Alexandra Macedonského, přeložený z řečtiny Bavorem ml. Rodovským z Hustiřan, povědomý jen z Jungmannovy registrace v Historii literatury české.⁵ Dochovala se však knížka, věnovaná Alexandrovu životu ze značně odlišného zorného úhlu, než jaký nabízel středověký román. Je to Historia o králi Alexandrovi Velikém Macedonském, v níž se jeho chvalitebný život, stateční činy a heroické ctnosti, války, slavní téměř nad vším světem vítězové pokládají, k nabytí každé ctnosti a pobožných mravův sepsaná od Matouše Walkenbergera z Walkenberku. Knížka⁶ neupoutala dosud po J. Jungmannovi, který ji charakterizoval jako práci "z mnohých spisovatelů dobře snešenou",⁷ literárněhistorickou pozornost, a to na škodu věci: je to památka v několika směrech pozoruhodná.

Především jde o práci historickou v tom smyslu, že podává celkové pragmatické vypsání Alexandrova života v čistě reálné rovině a opomíjí všechny nadpřirozené prvky, tak bohatě uplatněné v středověké alexandrovské tradici, a to nejen české. Z jazykového hlediska má text knížky pozoruhodně vysokou úroveň. Toto dvojí zjištění vyvolává zájem o původce památky a o to, z jakých zdrojů čerpal.

Matouš Walkenberger z Walkenberka, před nobilitací zvaný Matouš Philomathes⁸ (životní data nejsou známa), původem z Dačic, studoval na pražské univerzitě, ale není uváděn mezi těmi, kdo na ní dosáhli bakalářství a mistrovství. Nejdůležitějším faktem jeho skrovně doloženého ži-

votopisu je to, že působil jako vychovatel v šlechtických rodinách, 1574 byl u nejvyššího komorníka Jana z Valdštejna na Hrádku, a to i po jeho smrti 15.6.1576, 1579 u Vratislava z Pernštejna, později u Hertvíka Žejdlice ze Schönfeldu a v jiných rodinách. 13.9.1575 byl povýšen do šlechtického stavu s přídomkem "z Walkenberka" (podepisoval se od té doby Walkenberský nebo Walkenberger z Walkenberka), někdy počátkem vlády Rudolfa II., 1579 nebo dříve, byl oslaven jako poeta laureatus. Životní dráha pedagoga se promítla i do jeho devíti známých literárních děl; jsou tematicky velice rozmanitá⁹ - výraznější oblast mezi nimi vytvářejí jen dvě díla věnovaná zdravotě -, jejich společným jmenovatelem je výrazně exponovaná nauková funkce. Z té se ovšem nevymyká ani knížka o Alexandru Velikém, spadající zřejmě do raného období jeho literární aktivity: dochovaný tisk sice není datován,¹⁰ avšak šlo zcela nepochybně o pozdější tiskové vydání (neřešitelnou otázkou zůstává, zda první) staršího spisku. Na počátku vlastního textu, v kapitolce Odkud rod Alexandrů pošel, se poukazuje jako na panovníky, pokračující v tradici vládců "Herkulesova rodu", k němuž náležel i Alexander, na císaře Karla V., Ferdinanda I. a Maximiliána II. "s dědici jejich a našimi bůhdá pány a správci budoucími." Tím je určen rok 1576 (doba Maximiliánovy smrti) jako datum ante quem pro vznik spisku. Sepsání díla lze tedy se značnou dávkou pravděpodobnosti spojit s časem autorova pedagogického působení, ať už u Jana z Valdštejna (je doloženo nejméně pro léta 1574-76) nebo jinde.

Pedagogický záměr prostupuje celý spisek. V produkci českých knih 16. století, kde naučné zaměření většinou dominuje nad ostatními funkcemi, to ovšem není nic neobvyk-

lého. Pozoruhodná je však promyšlenost v uplatnění tohoto záměru v celém textu, počínaje autorovou předmluvou.

V ní autor dokládá užitečnost historických příkladů pro utváření života každého člověka, zdůrazňuje význam a oblíbenost postavy Alexandra Velikého v tom smyslu, vysvětluje, proč látku znovu zpracovává, ačkoli o makedonském králi psali už tak mnozí (uvádí obsáhlý výčet Alexandrových antických životopisců o 17 položkách) a zdůrazňuje jako svůj přínos k této tradici stručnost vlastního podání ("co nejkratčejí býti mohlo"), neboť "krátkost čtenáři líbost činí". Pedagogický záměr vyplývá nejjasněji z přímého apelu: "Máš-li úmysl rozličných národův obyčeje, zvyklosti, zřízení práv a životy jích vypověděti, jinde se toho nedoptáš než v historiích. Chceš-li radu někomu v platných věcech dáti, cvič se v čítání věcí rozličných, za starého věku sběhlých. Jinák ke všemu tomu co krt slepý budeš, což tímto příkladným podobenstvím ukáži: jako slepí na zelené louce barevného kvítí rozeznávají, bílého od černého, žlutého od blankytného rozsouditi neumějí, tak také neučení, v věcech nezběhlí, neznámí, nevědomí a nezkušení v radách obecných málo prospívají a k věcem opravdovému životu náležejícím jasným zrakem (šoulajíce se v tmách neumělosti) patřiti a podle náležitosti jích nerozeznávajíce, rozsouditi nemohou."¹¹ Zájem o pohanského hrdinu zdůvodňuje autor tím, že "nyní řídký počet křesťanův se nachází..., kteříž by tak vysokými ctnostmi ... za naší paměti se stkvěli."¹² a poněkud kasuistickým argumentem, že odmítat Alexandra znamená odmítat bibli, neboť Jeremiáš a Daniel její oslavili ve svých proroctvích.

Vlastní text Alexandrova životopisu rozdělil autor do 53 přehledných odstavců; jejich záhlaví shrnují povět-

šíně obsah následující epizody a umožňují tak dobrou orientaci v jednotlivých peripetiích Alexandrova života, nežádka však zdůrazňují i hrdinovy příkladné vlastnosti (K čemu z mládí nakloněn byl; O zdržlivosti Alexandrově; O střídmosti Alexandrově; O Alexandrovu obcování atp.). I toto členění nasvědčuje v obou aspektech snaze o "učebnicové", pedagogicky účinné uspořádání materiálu.

Pojetí látky, zbavené nadpřirozených prvků, tak příznačných pro středověká literární zpracování Alexandrovy postavy, vede ke snaze zjistit, zda je převzato z pramenů nebo zda je autorovým vlastním přínosem. Walkenberger k svým pramenům výslovně neodkazuje, jistou indikací je však zmíněný výčet antických autorů, kteří o Alexandrovi psali, uvedený v předmluvě. Na posledním místě je tu uveden Plutarchos, vedle Arriana a Curtia Rufa autor jednoho z nejsoustavnějších spisů o Alexandrově životě.¹³

Konfrontace Walkenbergerova textu s alexandrovskou kapitolou Plutarchových Paralelních životů¹⁴ prokazuje docela bezpečně, že Walkenbergerova knížka čerpá naprostou většinou právě z Plutarchova životopisu Alexandra Velikého: 42 z celkového počtu 53 Walkenbergerových kapitol je založeno na Plutarchovi nejen tematicky, nýbrž i formulačně a co do uváděných detailů i odkazů na jiné autory a jsou uspořádány ve stejném sledu jako u Plutarcha, takže lze mluvit o volném, z hlediska české stylistiky obratném překladu. Je to ovšem překlad neúplný, značně zestručňující (nešlo-li už o překlad nějakého staršího "epitomé" z Plutarcha), vlastně spíš o výběr takových partií z Plutarchova spisu, které umožňovaly sestavit obraz Alexandrova života stručně (na této vlastnosti si Walkenberger zvláště zakládal), poutavě až zábavně a pedagogicky podnět-

ně. V jednotlivostech se Walkenberger od Plutarcha liší vlastně jen v líčení Dariovy smrti a potrestání jeho vrahů; zde se přidržel tradice uplatněné v starších českých alexandrovských dílech. Latinisované tvary osobních jmen přitom bezpečně svědčí o tom, že Walkenberger nepracoval s Plutarchovým českým originálem, nýbrž překládal a upravoval podle latinského tlumočení Plutarchových životopisů, které bylo v té době humanistickým literátům běžně k dispozici.¹⁵ Z Plutarcha je čerpáno i nejméně 10 ze 17 položek Walkenbergerova přehledu starších autorů, kteří o Alexandrovi Velikém psali (jejich jména jsou u Walkenbergera místy zkomolena).

U zbývajících 11 kapitol nelze pramen tak jednoznačně a bezpečně určit. Podstatné však je, že sedm z nich bezprostředně navazuje na středověkou alexandrovskou tradici, reprezentovanou především *Historií de preliis*; v podstatě podle ní vypravuje Walkenberger v souvislém sledu čtyř kapitol o proslulé výměně darů a poselství mezi Alexandrem a Dariem, v dalších třech - izolovaných - o Alexandrově chování k Židům v Jeruzalémě a úctě, projevené jejich bohu, o přemožení krále Pora a tažení do Indie až "k čáře Herkulesové" a o listu, psaném Alexandrem před smrtí matce; v těchto partiích si autor zřejmě nechtěl dát ujít tradiční momenty spjaté s alexandrovskou látkou, třebaže pro ně v Plutarchovi nenašel oporu, protože v nich shledával cenný materiál morálně výchovný.

Ze zbývajících čtyř kapitol lze aspoň tři připsat se značnou pravděpodobností Walkenbergerovi samému. Je to jedna z úvodních částí (v celkovém pořadí druhá) Odkud rod Alexandrů pošel, 35. kapitola Kdy jest Alexander mo-

narchii řeckou třetí začal a vyzdvihl a poslední kapitola Kšaft Alexandrů s proroctvím Danielovým se srovnávající, o němž i o jeho životě, panování a moci v 11. kapitole anjel Páně předpovídá. Všem je společná snaha uvést Alexandrovu postavu do širších souvislostí: v prvním případě jde o začlenění rodu Filipa Makedonského s Alexandrem jako nejvýznačnějším vládcem do fiktivní řady vzájemně spřízněných dynastií od Noema přes Herkula a trojánské panovníky a dále ke králům franským a k Habsburkům; v druhém případě se Alexandrova éra začleňuje do tradičního, středověkem kanonizovaného, ale i za humanismu často respektovaného periodizování lidských dějin do čtyř "monarchií", z nichž právě v té třetí, řecko-makedonské, "vrchnost od východu z Azie do Evropy se obrátila";¹⁶ v třetím případě se Alexandrův osud uvádí do biblických souvislostí a autoritou biblického Danielova proroctví se světodějné působení pohanského panovníka Alexandra spřádkionuje a zařazuje do souřadnic křesťanského názoru. Právě to umožňuje využít Alexandrovu postavu k žádoucím pedagogickým cílům.

Poněkud osamoceně stojí ve Walkenbergerově knížce drobný soubor sedmi exempel, vyčleněných z chronologie Alexandrova života a uvedených ke konci spisku - před kapitolou o Alexandrově smrti - pod společným záhlavím Špehy, otázky a odpovědky chytré a rozličné krále Alexandra Velikého. Pedagogické zaměření této kapitoly je očividné, soustřeďuje se k demonstraci dobrých povahových vlastností a moudrých rozhodnutí a u některých exempel se vyplývající mravní naučení široce rozvádí. Přímý pramen tohoto úseku se mi dosud nepodařilo zjistit, zdá se však, že vychází spíš z antické než ze středověké tradice.¹⁷ Je příznačné,

že jde o výběr exemplů "reálných", pomíjející všechny fantastické motivy, spojované i v exemplech s alexandrovskou látkou ve středověku.

Celkové uspořádání spisku tedy znovu potvrzuje názor o pedagogické dominantě autorského záměru a knížka sama svědčí o pokusu obnovit na dobově odpovídající vzdělanostní základně a úrovni alexandrovskou tradici. Není však možné Walkenbergerovu zásluhu a přínos v tom směru podrobněji zhodnotit, není-li možnost porovnat jeho text se zmíněným Životem Alexandra Velikého, který údajně přeložil z řečtiny Bavor ml. Rodovský z Hustiřan¹⁸ snad přibližně ve stejné době. Vztah mezi oběma texty nelze na základě dnes dostupného materiálu vyloučit.

Tisk, v němž se Walkenbergerův spisek o Alexandru Velikém dochoval, je formátem a úpravou velmi blízký dobovým zábavným skladbám, označovaným nejčastěji jako lidové knížky. Tiskařovou snahou bylo snad tuto sféru o alexandrovskou látku obohatit. Není však známo žádné svědectví o tom, že by Handlovo vydání bylo v tom směru zvláště úspěšné; k dalšímu vydání zřejmě nedošlo.

Zdá se tedy, že Walkenbergerův přínos spočíval hlavně v pedagogickém využití postavy Alexandra Velikého. Speciální analýzy se dostalo podobnému pojetí Alexandra u Komenského.¹⁹ Náš případ dokládá, že tu šlo i u Komenského už o navázání na starší domácí koncept téhož druhu, který nadto obohatil českou literaturu o jeden z nejstarších překladů Plutarcha do češtiny,²⁰ ne-li o nejstarší překlad vůbec.

Poznámky:

- 1) Srov. Alexandreida, vyd. V. Vážný s úvodem F. Svejkovského, Praha 1963, tam i soupis starší literatury, a J. Lehár, Antický román středověkých Čech, in Nejstarší česká epika, Praha 1983.
- 2) Viz Próza českého středověku, vyd. J. Kolár a M. Nedvěďová, Praha 1984, a J. Kolár, Román o Alexandru Velikém v souvislostech české středověké prózy, LF 105, 1982, 209-215.
- 3) F.C.Tubach, Index exemplorum, A Handbook of Medieval Religious Tales, FFC No. 204, Helsinki 1969, uvádí 73 alexandrovských exempel, K. Dvořák, Soupis staročeských exempel, Praha 1978, jich zaznamenává 23.
- 4) Srov. E.R.Curtius, Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter, 8. vyd., Bern 1973, 90n.
- 5) 2. vyd., IV 278.
- 6) 68 listů osmerkového formátu, dochovaná v unikátním exempláři v Knihovně Národního muzea v Praze, sign. 30 E 4; Knihopis č. 16916.
- 7) Viz pozn. 5.
- 8) Nejpodrobněji o něm J. Hejnic-J. Martínek, Rukověť humanistického básnictví 4, Praha 1973, 166n.
- 9) O vyvýšení a vysokém důstojenství lidského pokolení i o divné fabrice, o způsobu spojení a usilování oudův v těle z autorův anatomických vybrané (1574, rukopisně); O vyvýšení nesmrtedlné a věčné duše rozumné, jinak duchu člověka, kterého Bůh při první fabrice v tvář člověku vdechl (rukopisně); Zahrádka růžená žen plodných (1577); Vejklad na žalm 28 (1578); Spekulář ctnostného života; Knížka o libé ctnosti naději (1580); Vejklad erbovní pik-túry H. Žejdlicovi (1590); Pranostika desítiletá neb pro-

roctví na deset budúcích a pořád příštích let (1591);
Historia o Alexandrovi Velikém.

- 10) Jeho přibližnou dataci lze stanovit jen podle doby tiskařské aktivity olomouckého vydavatele Jiřího Handla, který tiskl v letech 1597-1616. Srov. K. Chyba, Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860, příloha sborníku Strahovská knihovna od r. 1966, 109.
- 11) L. A4a.
- 12) L. A4b.
- 13) Srov. OSN 1, Praha 1888, 787.
- 14) Pracoval jsem s českým překladem F. Stiebitze, vydaným nově v souboru Plutarchos, Životopisy slavných Řeků a Římanů II, Praha 1967, 307-368.
- 15) Už před 1450 existovala v italském humanistickém prostředí řada latinských překladů jednotlivých životopisů z Plutarchova souboru, kolem 1470 vyšel kompletní Campanův překlad. Podrobněji viz R.R.Bolgar, The Classical Heritage and Its Beneficiaries, Cambridge University Press 1954, 435; z dalších, mladších vydání má jen Strahovská knihovna v Praze edice Venetiis 1496, Brixiae 1499, Lugduni 1548, Basileae 1549, Basileae 1564, Lugduni 1566 a další, pro naši úvahu už irelevantní; podobně bohaté je zastoupení latinského Plutarcha i v dalších knihovnách.
- 16) L. E7b.
- 17) K. Dvořák uvádí v Soupisu staročeských exemplů jen jediné z nich (jako č. 103^X), Tubach nezaznamenává žádné.
- 18) Viz pozn. 5.
- 19) M. Klučka, Několik poznámek o pojetí Alexandra Velikého u Komenského, LF 80, 1957, 90-97.

20) A. Truhlář, Klasikové řečtí a římští v překladech českých, Sborník prací filologických, vydáný na oslavu 25. jubilea prof. Jana Kvičaly, Praha 1884, 66-99, uvádí pouze B. Rodovského překlad "Života Alexandra Velikého a jiné věci některé", Kocínův překlad Praecepta gerendae reipublicae, zařazený do Veleslavínaova českého vydání spisu Politia historica, Veleslavínovy překlady některých úryvků tamtéž a Jakuba Krupského překlad Hodaeporicon, O vychování dítek, vyd. 1609. Srov. i Antika a česká kultura, Praha 1978, 229, 248.